

Recenze

PROMĚNY SOCIOLOGICKÝCH TEORIÍ JEDNÁNÍ

Jan Balon, Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce. Praha: Slon, 2007. 165 s.

Tomáš Dvořák

Postavení sociologické teorie se v rámci sociologie jako vědecké disciplíny za několik posledních desetiletí proměnilo. Sociologická teorie již není prostorem, jenž by konsensuálně sjednocoval sociologii jako obor, nýbrž jednou z mnoha subdisciplín, kterou profesní sociolog může a nemusí reflektovat. Zároveň je teoretická sociologie v současné době vymezena spíše nejasně a neexistuje žádný společný základ, k němuž by se mohla jednoznačně vztahovat. Tato skutečnost, navíc v souvislosti s nastupujícím interdisciplinárním charakterem sociálně-vědního zkoumání, může vést k tomu, že se sociologie – bez jasného teoretického vymezení předmětu zkoumání, základních pojmů a kategorií – rozpustí v ostatních sociálních vědách a bude redukována na soubor specifických metodologických technik a postupů nebo na vyprávění o dějinách oboru.

Na tento stav sociologické teorie reaguje kniha Jana Balona. Autor polemizuje s názory naznačujícími, že je vývoj teoretické sociologie nemožný, nesmyslný nebo dokonce škodlivý a argumentuje ve prospěch pokračování rozvíjení sociologické argumentace uplatňované v rámci sociologické teorie a její tradice. Na příkladu klíčového sociologického pojmu jednání se pokouší ukázat, že sociologie má smysluplný předmět zkoumání, který je možné teoreticky uchopit a v rámci existující tradice rozví-

jet. Jednání je představeno jako teoretizovatelný pojem v tom smyslu, že je možné a smysluplné podat teoretický výklad jednání na základě abstraktních pojmů a koncepcí. Vývoj takto pojaté sociologické teorie je možný prostřednictvím proměny základních kategorií, jež jsou v souvislosti s pojmem jednání v sociologické tradici zavedeny. V tomto smyslu Balon přiznává, že je „... (parsonsovsky) přesvědčen, že vývoj řešení teoretických problémů spočívá v proměně kategorií (s. 20). Tím není řečeno, že by existovala pouze jediná možná univerzální koncepce jednání, nebo že by autor nějakou takovou koncepci programově hledal nebo dokonce předkládal. Cílem práce není obhajoba jedné konkrétní obecné teorie jednání, nýbrž spíše obhajoba smysluplnosti se tímto tématem systematicky zabývat.

Recenzovaná práce původně vznikla jako disertační práce, a proto nepřekvapí, že kniha jako taková není primárně určena široké veřejnosti, ale spíše odborníkům a lidem, kteří se zajímají o sociologickou teorii jako takovou, o dějiny sociologie nebo obecně o možnost teoreticky uchopit povahu současné moderní komplexní společnosti. Tomuto zaměření odpovídá také působ, jímž je práce napsána. Kniha sama je strukturována do čtyř základních částí. První přibližuje současný stav sociologické teorie, druhá představuje výklad a interpretaci obecné teorie jednání T. Parsonse, třetí se zaměřuje na pokusy navázat na parsonsovský projekt a v závěru autor identifikuje předpoklady, omezení a možnosti formulace obecné teorie jednání.

Autor identifikuje dva základní problémy, s nimiž se každý pokus o vytvoření obecné teorie jednání musí (a zároveň nikdy definitivně nemůže) vyrovnat. První spočívá ve spojení lidského jednání se svobodou, tj. v jeho nahodilém a nepředvídatelném charakteru. Ukazuje se, že to, jak jsou kategorie jednání teorií obvykle konstruovány, způsobuje omezování lidské svobody, tj. mizí možnost v každé situaci jednat jinak. Každý pokus o obecnou teorii jednání je pak nutně omezující a zjednodušující. Lidská svoboda s sebou v každé situaci nese možnost jednat jinak, tedy nikoli nutně v souladu s teoreticky zavedenými kategoriemi, a tím se lidské

jednání vzpírá jakékoli kategorizaci a zobecnění. Druhý problém pokusu o vytvoření obecné teorie jednání spočívá v konstrukci preskriptivních kategorií, které vměšťávají jednotlivé případy či typy jednání do uměle zkonstruovaných kategorií, přičemž odlišnosti a odchylky jsou v lepším případě opomíjeny, v horším případě vnímány přímo jako nežádoucí deviace. Každá takto obecně formulovaná teorie se ze společenského hlediska stává společensky a politicky konzervativní a musí se vyrovnat s kritikou, že obhajuje stávající sociální řád..

První kapitola představuje diagnózy hovořící o krizi soudobé sociologie a uvádí do kontextu nástupu teorií postmodernismu a dekonstrukce, k němuž došlo na konci 20. století. Tato problematika je přiblížena sporem mezi J. Alexanderem a S. Seidmanem, který dokumentuje dva rozdílné pohledy na podstatu sociologické teorie, její cíle, nástroje a ambice. Postmoderní proud myšlení reprezentovaný S. Seidmanem považuje teoretický přístup v sociologii za vyčerpaný a scestný. Snaha zachytit a vysvětlit povahu moderní společnosti je pojmána jako výraz totalizujících ambic, utlačující racionality a uzavřenosti sociologie do sebe sama. Postmoderní přístup si nenárokují vnější pohled na společnost a odmítá přijmout jakékoli kritérium pravdivosti. Nejde přitom pouze o útok na sociologii, ale také na formální způsob myšlení jako takový a jeho neschopnost uchopit do svých kategorií současný vysoce komplexní a diferencovaný sociální svět. Zobecňující typ myšlení je kritizován za svou snahu vnucovat svá kritéria sociálnímu světu, za to, že svými kategoriemi utlačuje pravou povahu objektů svého zkoumání. Alternativou sociologické teorii je pak sociální vyprávění s morálním obsahem, které má hájit lokální pravdy a boje za spravedlnost. Proti této argumentaci se postavil J. Alexander, který obhajuje obecnější pohled na společnost a trvá na odlišnosti vědecké metody (podřízené kritériu pravdivosti a logické koherence) od specifických a různorodých (morálních) pohledů na sociální svět různých aktérů a skupin. S touto perspektivou se otevřeně ztotožňuje také autor knihy, když tvrdí, že „ze skutečnosti, že se nám obraz sociálního života roztříštil, změny jsou

rychlé a sociální problémy se mění však nutně neplyne, že je nejsme schopni sociologickými kategoriemi jakkoli zachycovat.“ (s. 30). (K celkové struktuře textu je přitom třeba podotknout, že zvolená následnost jednotlivých oddílů může na čtenáře působit nepřehledně až rušivě. Rozbor kontroverzí současné sociologie je totiž bez znalosti následujících kapitol, které se věnují kořenům těchto sporů, pro laiky problémem obtížně přístupným a celý text tak může místy působineuspořádaným dojmem.)

Až druhá kapitola se zaměřuje na povahu a způsob vzniku sociologické teorie; tím, jak byl do středu sociologické teorie Maxem Weberem vnesen koncept jednání a následným pokusem Talcotta Parsonse prostřednictvím rekonstrukce základních kategorií klasických sociologů (Pareta, Durkheima, Webera či Marshalla) vytvořit sjednocenou teorii nikoliv pouze jednání, nýbrž také celé společnosti. Parsonsův důraz na pojmotvorbu a analytický primát konceptuálních kategorií při výkladu jednání lze již sledovat právě u Maxe Webera. Cílem Weberovy práce bylo překlenout dualismus mezi dvěma základními sociologickými přístupy ke konceptu jednání: porozuměním motivům a smyslu jednání a vysvětlením na základě kauzálních zákonů a modelů. Weberova koncepce ideálních typů však nedokázala zmíněný rozpor vyřešit, nedokázala propojit subjektivní procesy s objektivním hlediskem a tím méně předložit zobecňující teorii jednání integrující různé ideálně-typické kategorie do jednoho zobecňujícího rámce. Přesto Weberova koncepce obohatila teorii jednání o nové pojmy: účelově a hodnotově racionální jednání, techniku analýzy prostředků a cílů jednání nebo o důraz na rozdíl mezi porozuměním a vysvětlením jednání. Do sociologického myšlení tak byly uvedeny základní kategorie jednání, jež dále rozváděli další generace teoretiků.

Následovníci Webera se pokusili přepracovat jeho pojmy a typologii jednání tak, aby byly odstraněny rozpory, které brání tomu, aby byl koncept jednání začleněn do jednoho inkusivního rámce. Balon vnímá jako důležitý zejména Parsonsův pokus o vytvoření obecné teorie jednání, která měla být zbavena zmíněných rozporností a měla do sebe integro-

vat dva kontradiktorické pohledy na sociální jednání: pozitivistický zohledňující objektivní podmínky jednání a idealistický soustředící se na subjektivně míněný smysl jednání. Autor v této souvislosti upozorňuje, že obecná teorie jednání byla Parsonsem postulována v rovině fenomenologické, hodnocena z hlediska logické koherence, absence negativních kategorií a nikoli prostřednictvím kritéria empirické korespondence. Princip empirické reference byl Parsonsem více méně vědomě suspendován, aby bylo možné dosáhnout „uzavření“ inklusivně pojaté teorie společnosti, tj. zohlednit jak subjektivní, tak objektivní charakter jednání. Tento moment formuje i postoj Balona k otázce možnosti zkonstruovat obecnou teorii jednání. Autor analyzuje možnost rozpracovat obecnou teorii jednání, která bude abstraktní, bude se opírat o systematické řešení teoretických problémů a o proměnu základních kategorií. Autor se tak ohrazuje proti apriornímu odmítání Parsonsova díla a projektu sociologické teorie jednání jako takového; je přesvědčen, že selhání jedné (univerzální) obecné teorie neznamená, že řešení problému sociálního jednání je na teoretické úrovni (!) nemožné či dokonce škodlivé.

Konečně třetí část je věnována sice historickým, nicméně stále aktuálním pokusům kriticky rozpracovat koncepci jednání v návaznosti na pokus T. Parsonse: Balon postupně odhaluje základní architekturu teoretických pokusů o obecnou teorii jednání (a řešení dualismu struktury a jednání) J. C. Alexandera, J. Habermase, N. Luhmanna a A. Giddense. Snahy o integraci subjektivistických a objektivistických pohledů na společnost jsou poučené o příčiny nezdaru Parsonsového pokusu, každý však odkrývá rozpornost jeho obecné teorie jiným způsobem.

V případě N. Luhmanna a J. C. Alexandera jsou rozpory obecné teorie nahlíženy a řešeny ze systémového (funkcionálního) hlediska. Alexander funkcionalistické hledisko obohacuje o subjektivistickou perspektivu. Vychází sice z Parsonsovy filozofie, z rozlišení základních systémů společnosti, avšak kritizuje jej za přílišný důraz na sociální systém a sám zdůrazňuje vliv systému kulturního, což mu v důsledku umožňuje zobrazovat

aktéry méně jako determinované sociální strukturou a více jako svébytné a kreativní jedince. Luhmann naopak důsledně vyšel z Parsonsova systémového hlediska, aby jej dovedl až k absolutní preferenci systémové a neindividualizované perspektivy jednání. Koncepce J. Habermase a A. Giddense volí opačný postup, kdy se teorii jednání snaží obohatit o systémové prvky. Důraz se přenáší ze systémové perspektivy na perspektivu aktéra, který je vnímán nikoli jako pasivní odraz struktur, nýbrž jako kompetentní, aktivní a kreativní subjekt, který je schopen prostředí, ve kterém žije, přetvářet. Habermas propojuje interpretativní a funkcionalistickou tradici tím, že rozděluje společnost na dva světy: na žitý svět a systém a vychází z jejich vzájemné rozpornosti neslučitelnosti. Systému je vlastní účelově racionální strategické jednání zaměřené na úspěch, které je koordinováno zprostředkujícími médii, jimiž jsou především peníze a moc. Naopak k žitému světu se váže jednání komunikativní, jež je zaměřené na porozumění, kterého je dosahováno prostřednictvím jazyka. Jazyk je tedy médiem, jehož prostřednictvím je v žitém světě argumentací dosahováno porozumění a vzájemné shody. Giddens přichází s tezí o dualitě struktury a aktéra, kdy lidské jednání vytváří struktury a samo pak je skrze ně dále utvářeno. Giddensovi aktéři jsou kompetentní, dovedou své jednání interpretovat a kvalifikovaně tematizovat. Giddens předpokládá, že jednání vychází tak jako u Habermase z intersubjektivního porozumění, tj. společného vědění. Svoboda aktéra je vnímána v možnosti „jednat jinak“, jež odporuje tomuto společnému vědění a normám.

Balon analyzuje charakter jednotlivých přístupů, které si kladou za cíl přepracovat projekt obecné teorie a zároveň tím dokumentuje, že současná sociologická teorie není ve stavu krize a absolutního selhání, jak je často líčeno z postmoderní perspektivy. Současně však tyto pokusy neidealizuje a nepředkládá je jako nové obecné teorie, které by měly znovu konsensuálně sjednotit sociologii jako obor. V neposlední řadě totiž poukazuje na různá specifika a teoretické rozpory, jež tyto inspirativní pokusy přináší. Každému ze zmíněných autorů věnuje Balon dostatečný prostor, v němž

shrnuje, jakým způsobem ta která koncepce klíčové pojmy související s kategorií sociálního jednání přepracovává. Zamýšlí se ovšem především na tím, jakým způsobem pracují s pojmovým rámcem, který promyslel T. Parsons, jaké teoretické kategorie přepracovávají, prohlubují nebo které naopak opouští. *“Prostředky, jimiž se rozpolcenost sociálního zkoumání pokoušejí odvrátit se pochopitelně liší. Všichni jmenovaní ovšem sdílejí určitý společný konceptuální rámec, jež revidují, inovují a rozšiřují. Rovněž sdílejí přesvědčení o „smysluplnosti“ teoretického přístupu k sociální skutečnosti.“* (s. 20–21).

V závěru se Balon zaměřuje na možnosti vytvoření obecné teorie jednání jako takové a na podmínky, které její rozpracování mohou umožnit. Tyto předpoklady zdůrazňují odmítnutí ideje univerzální teorie jednání, existenci plurality mezi různými koncepcemi, dialogu mezi nimi, odmítnutí nutnosti neustálé revize a rekonstrukce základních kategorií a v neposlední řadě otázku smysluplnosti se takovýmto projektem obecné teorie jednání vůbec zabývat. Jak autor upozorňuje, zatím se ještě nikomu nepodařilo předložit teoretický rámec, který by existující rozpory a dualismy překonal a integroval do jednoho sceleného rámce. Pokusy o obecnou teorii totiž na jednu stranu některé inkonsistence překonávají, současně však vytváří jiné. Avšak odmítnutí jednoho projektu nemusí nutně znamenat rezignaci na možnost teoretického projektu teorie jednání jako takovou. Řešení současné krize pak spočívá v přijmutí plurality různých teorií jednání a v dialogu mezi těmito koncepcemi v rámci pojmového rámce vycházejícího z tradice sociologické teorie. Tato idea rekonstruktivního projektu je dozajista inspirativní, zasloužila by si ovšem detailnější a hlubší rozpracování.

Podstatné na Balonově práci je, že se pokouší reagovat na hlasy, které zpochybňují postavení sociologie jako svébytné teoretické disciplíny. Cílem Balonova přístupu není, aby se v rámci sociologie ustavil všeobecný konsensus ohledně jejích cílů, nástrojů a ambicí obdobný éře „ortodoxní“ sociologie 50. a 60. let. Naopak, záměrem má být rekonstruktivní projekt

teorie jednání, který je založen na pluralitě a vzájemném dialogu odlišných teoretických perspektiv a především na jeho otevřené povaze. Jde o dlouhodobý projekt, který je otevřen změnám, kontinuálnímu přetváření a z principu tak nemůže být nikdy dokončen, tak jako se neustále proměňuje sociální realita, kterou sociolog zkoumá. Smyslem takto koncipovaného projektu je úsilí, aby byla sociologie schopna (nikoli triviálně) přispět do společenské debaty, aby dokázala oslovit i veřejnost mimo omezený okruh odborníků a především aby si udržela svůj svébytný způsob argumentace, který byl zpochybněn nikoliv zvnějšku, nýbrž reflexivními proudy v rámci sociologie samotné.

Na druhou stranu se nelze ubránit dojmu, že Balonova kritika radikální sociologie je místy přehnaná. Jde především o moment, kdy si autor pro analýzu tohoto typu sociologie vybírá její nejextrémnější podobu, reprezentovanou představiteli “rétorického obrátu“ Brownem a Richardsonem. Nelze nic namítat proti tezi, že teorie jednání Habermase či Alexandra by nemohly vzniknout bez návaznosti na Parsonsem zavedené pojmové schéma. Současně však tyto projekty čerpají stejnou měrou z odkazu radikální (resp. protiparsonsové) sociologie, jejíž rozbor v předkládané publikaci do značné míry chybí. Např. v podobě detailnější analýzy myšlenek Gouldnera, Millse nebo Dahrendorfa. Navzdory zmíněným výhradám se čtenáři do rukou dostává cenná kniha, která nejenže představuje a uceleně analyzuje proměny teorie jednání, ale zároveň identifikuje předpoklady a možnosti odvrácení profesní dezintegrace sociologie.

Tomáš Dvořák v současnosti dokončuje magisterské studium sociologie na ISS FSV UK. Zaměřuje se na politickou sociologii a sociologickou teorii.